

УДК 342.536.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.10>

ПОРЯДОК ОБРАННЯ ТА ВІДКЛИКАННЯ ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Зозуля О.І.,

*доктор юридичних наук, доцент,
завідуючий науковим сектором порівняльного
конституційного та муніципального права
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України,
ORCID ID: 0000-0002-5428-4622*

Зозуля О.І. Порядок обрання та відкликання Голови Верховної Ради України.

Проаналізовано конституційно-правові засади обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України, визначено сутність та особливості їх порядку та підстав, а також обґрунтовано пріоритетні напрямки вдосконалення даних ключових елементів конституційно-правового статусу голови парламенту. Встановлено, що порядок обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України є одним із стрижневих елементів його конституційно-правового статусу, що покликаний забезпечити ефективність, неупередженість та стабільність даного інституту, демократичне управління парламентом і підконтрольність йому Голови Верховної Ради України. Існуючий порядок обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України характеризується його конституційною неврегульованістю, фрагментарністю та невпорядкованістю законодавчого регулювання. Обґрунтовано, що пріоритетними напрямками вдосконалення порядку обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України та його заступників мають бути: конституційне закріплення способу та інших особливостей їх обрання, засад і підстав відкликання з посад; підвищення рівня політичної культури та відповідальності депутатського корпусу при обранні та відкликанні керівництва парламенту; застосування при цьому процедури таємного голосування; формування парламентського звичаю щодо обрання головою парламенту особи, яка відповідає вимогам для зайняття поста глави держави, має високий авторитет і морально-ділові якості та значний парламентський досвід; гарантування парламентській меншості посади заступника Голови Верховної Ради України; віднесення невиконання програми діяльності голови парламенту до підстав його відкликання з посади; врегулювання порядку та наслідків дострокового припинення повноважень Голови Верховної Ради України під час тимчасового виконання ним обов'язків Президента України; покладення у такому випадку тимчасового виконання обов'язків глави держа-

ви на Першого заступника Голови Верховної Ради України з одночасним делегуванням реальних повноважень голови парламенту іншому його заступнику.

Ключові слова: голова парламенту, правовий статус, голосування, кандидатура, вимоги, процедура, підстави, дострокове припинення повноважень.

Zozulia O.I. Procedure for Election and Recall the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.

The constitutional and legal basis of the election and recall of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine have been analyzed, the essence and peculiarities of their procedure and grounds were determined, as well as the priority directions for improving these key elements of the constitutional and legal status of the Chairman of the Parliament were substantiated. It was established that the procedure for electing and recalling the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine is one of the core elements of his constitutional and legal status, which is designed to ensure the effectiveness, impartiality and stability of this institution, democratic management of the parliament and parliament's control the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine. The existing procedure for electing and recalling the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine is characterized by its constitutional non-regulation, fragmentation and inconsistency of legislative regulation. It has substantiated that the priority of improving the procedure for electing and recalling the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and his deputies should be the constitutional consolidation of the method and other features of their election, principles and grounds for recall them from office. Other measures should be: raising the level of political culture and responsibility of the deputy corps when electing and recalling leadership of the parliament, using the secret voting procedure; formation a custom regarding election of a person who meets the requirements for the post of head of state, has high authority and moral-business

qualities as the Chairman of the Parliament. It's also advisable to: guaranteeing the parliamentary minority the position of Deputy Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine; attributing non-fulfillment of the activity program of the Speaker of the Parliament to the grounds for his removal from office. Finally, it will be appropriate: regulation of the procedure and consequences of early termination of powers of the Chairman of the Parliament during his temporary execution the duties of the President of Ukraine; in such a case, assigning the execution of the duties of the head of state to the First Deputy Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: speaker of the parliament, legal status, voting, candidacy, requirements, procedure, grounds, early termination of powers.

Постановка проблеми. Порядок обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України є одним із ключових елементів його конституційно-правового статусу, що покликаний забезпечити ефективність і стабільність даного інституту, демократичність та підконтрольність внутрішньо парламентського управління. У той же час нинішня процедура обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України залишається конституційно нерегульованою, а законодавче регулювання не позбавлене деяких прогалин та суперечностей, що повною мірою не забезпечує прозорість відбору кандидатур на посаду голови парламенту, не гарантує парламентській меншості посади його заступників, виявляє нерозвиненість відповідальності голови парламенту. З огляду на це та в контексті удосконалення конституційно-правового статусу Голови Верховної Ради України нами й вбачаються актуальними питання порядку його обрання та відкликання з посади.

Стан дослідження. Зазначимо, що проблематика обрання на посаду Голови Верховної Ради України та припинення його повноважень раніше вже розглядалась іншими вченими. Зокрема В.І. Розвадовський охарактеризував правове регулювання процедури обрання та припинення повноважень Голови Верховної Ради України [1]; М.І. Стопченко – особливості порядку обрання та відкликання голови парламенту в Україні та країнах Європейського Союзу [2]; Georges Vergougous – різні підходи до набуття та припинення повноважень голови парламенту у різних країнах [3]; Susanne Linn & Frank Sobolewski – питання обрання та відкликання керівництва Бундестагу ФРН [4]. Разом із тим, дані наукові роботи здебільшого стосуються або загальної порівняльно-правової характеристики призначення та дострокового припинення повноважень голови парламенту у різних країнах, або дослідження лише окремих аспектів обрання та відкликання Голови Верховної Ради України, детально не розкриваючи саме поточні виклики та специфіку їх підстав

і порядку, а також перспективи оновлення даної складової правового статусу Голови Верховної Ради України.

Метою статті є поглиблений аналіз конституційно-правових засад обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України, визначення сутності та особливостей їх порядку та підстав, а також обґрунтування пріоритетних напрямків удосконалення даних ключових елементів конституційно-правового статусу голови парламенту.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 74, ч. 1 ст. 79 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. [5] голова парламенту та його заступники обираються парламентом на строк його повноважень з числа народних депутатів України. Подібний підхід загалом властивий і парламентам зарубіжних країн (наприклад, Австрії, Німеччини, Франції), хоча в окремих країнах спікер парламенту (чи його нижньої палати) може обиратися лише на одну парламентську сесію (наприклад, у Данії, Нідерландах, Швеції). Зміна спікера парламенту її кожної сесії забезпечує залучення до керівництва роботою парламенту більшої кількості парламентарів – представників різних коаліційних і опозиційних політичних сил, а також запобігає використанню головою парламенту своєї посади для підвищення власної політичної ваги, його протиставлення главі держави чи прем'єр-міністру.

У той же час обрання голови парламенту на увесь строк його повноважень забезпечує більшу досвідченість голови парламенту та його політико-правову суб'єктність, уникнення можливих політичних криз через його переобрання, що в цілому сприяє внутрішній стабільності та упорядкованості парламентської діяльності. Отже, враховуючи вже існуючий досвід і традиції вітчизняного парламентаризму, парламентсько-президентську форму правління, особливості політичної системи, компетенцію голови парламенту та його фактичну роль у державному механізмі, вважаємо доцільним збереження підходу щодо обрання Голови Верховної Ради України парламентом на строк його повноважень.

Оскільки Голова Верховної Ради України та його заступники обираються більшістю голосів від конституційного складу парламенту, складність досягнення консенсусу щодо їх кандидатур може призводити до затягування процесу обрання керівництва Верховної Ради України, що загалом негативно позначатиметься на організованості та ефективності роботи парламенту. У цьому контексті досить цікавою вбачається пропозиція Ю.Г. Барабаша щодо запровадження процедури повторного голосування (за принципом відносної більшості) серед двох кандидатів, які набрали найбільше голосів під час першого голосування [6, с. 24]. З одного боку, такий підхід, відповідаючи практиці деяких зарубіжних країн (Порту-

галія, Франція, ФРН та ін.), є досить раціональним, дозволяючи пришвидшити та певною мірою деполітизувати процес обрання голови парламенту. З іншого боку, застосування принципу відносної більшості може призводити до обрання голови парламенту меншістю від конституційного складу Верховної Ради України, що не тільки не узгоджується з ст. 91 Конституції України від 28.06.1996 р. [7], але й є сумнівним у контексті легітимності подібного обрання голови парламенту в очах усього депутатського корпусу. З огляду на це більш оптимальним постає не стільки запровадження процедури повторного голосування, скільки підвищення рівня політичної культури та відповідальності депутатського корпусу для швидкого консенсусного обрання голови парламенту та його заступників більшістю від конституційного складу парламенту.

Сьогодні згідно ч. 5 ст. 75, ч. 4 ст. 77, ч. 3 ст. 79 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. (в редакції Закону України від 06.11.2012 р. № 5474-VI) рішення про обрання та відкликання з посад Голови Верховної Ради України та його заступників приймаються шляхом відкритого поіменного голосування. Попередньою ж редакцією даного Регламенту Верховної Ради України передбачався таємний спосіб голосування шляхом подання бюлетенів. При цьому, слід звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України від 11.07.2012 р. № 15-рп/2012 [8], яким було визнано неконституційним зазначений таємний спосіб голосування при обранні Голови Верховної Ради України, що нібито суперечить ч. 1, 2 ст. 84 Конституції України, оскільки прийняття рішення шляхом таємного голосування нібито відбувалось не на пленарному засіданні парламенту та не забезпечувало відкритість в його роботі.

Із наведеною аргументацією не можна однозначно погодитись, адже конституційно гарантована відкритість засідань Верховної Ради України є загальним принципом організації її діяльності, зміст якого конституційно не розкривається й загалом передбачає різні форми як безпосереднього, так і віддаленого доступу громадськості до засідань парламенту, їх перебігу та результатів. Тому встановлений у належному порядку таємний спосіб голосування під час обрання та відкликання Голови Верховної Ради України сам по собі ще не може беззаперечно вказувати на порушення конституційної засади відкритості засідань парламенту. Як також слушно відзначає з даного приводу тодішній суддя Конституційного Суду України В.І. Шишкін [9], спосіб голосування при призначенні осіб на відповідні посади не перебуває в одній площині з розумінням відкритості в роботі – це різні рівні аналізу.

Дещо дискусійним є й твердження Конституційного Суду України, що таємний спосіб голосування за кандидатури на посаду голови парламенту

шляхом подання бюлетенів нібито відбувається не на пленарному засіданні Верховної Ради України. Як наголошує суддя Конституційного Суду України М.А. Маркуш, у даному випадку таємний спосіб прийняття рішення під час роботи не впливає на пленарну форму роботи парламенту та не має їй протиставлятися [10]. Адже Конституція України безпосередньо не визначає зміст, місце, конкретний формат та процедуру проведення пленарних засідань парламенту, що цілком дозволяє законодавчо визначити обрання та відкликання Голови Верховної Ради України таємним голосуванням як одну з форм роботи пленарного засідання парламенту. Так само Конституція України наразі прямо не врегульовує порядок чи спосіб обрання та відкликання голови парламенту, що відповідно цілком може бути конкретизовано на законодавчому рівні.

На нашу думку, зважаючи на наявність у обраного голови парламенту певної змоги впливати на народних депутатів України (якщо вони не підтримували його кандидатуру) та їх фракційну залежність, таємний спосіб голосування при обранні та відкликанні Голови Верховної Ради України може сприяти захисту дійсного, неупередженого, особистого волевиявлення народних депутатів України. Таємний спосіб голосування при обранні голови парламенту та його заступників, наприклад, застосовується у Грузії (ч. 1 ст. 40 Конституції Грузії від 24.08.1995 р. [11]) та Словаччині (ч. 1 ст. 89 Конституції Словаччини від 01.09.1992 р. [12]). Враховуючи викладене, ми поділяємо позицію М.І. Стопченко [2, с. 21; 13, с. 4], В.І. Розвадовського [1, с.10] та інших вчених щодо доцільності закріплення процедури саме таємного голосування при обранні та відкликанні з посади Голови Верховної Ради України.

Інше неоднозначне питання лежить у площині вимог до кандидатів на посаду Голови Верховної Ради України. Оскільки він обирається з числа народних депутатів України, на голову парламенту насамперед поширюються загальні депутатські цензи щодо віку, осілості, несумісності та несудимості. Відповідно Головою Верховної Ради України може бути обраний будь-який народний депутат України, що є втіленням принципу їх рівності. Як відомо, згідно ст. 112 Конституції України у разі дострокового припинення повноважень Президента України тимчасове виконання його обов'язків покладається саме на Голову Верховної Ради України. Проте при цьому, не береться до уваги, що такий Голова Верховної Ради України цілком може не відповідати вищим вимогам, які висуваються до глави держави. Зокрема йдеться про досягнення 35 (а не 21) років, проживання в Україні протягом останніх 10 (а не 5) років і заборону обіймати посади в об'єднаннях громадян.

У зв'язку із цим, В.І. Розвадовський пропонує розширення вимог до Голови Верховної Ради

України та встановлення для нього вікового цензу на рівні, аналогічному мінімальному віку Президента України [1, с. 17]. На нашу думку, такий підхід не тільки є непослідовним, адже не передбачає відповідне підвищення цензу осілості, але й суперечить принципу рівності народних депутатів України, зокрема рівності їх права бути обраними до керівництва та органів Верховної Ради України. Водночас не можна не погодитись, що голова парламенту, який тимчасово виконує обов'язки глави держави, повинен мати необхідний життєвий досвід та розуміння сучасних соціально-політичних викликів і реалій України, що умовно забезпечується встановленими цензами. Важливе значення має й забезпечення не тільки формальної, а і реальної політичної (коаліційної, фракційної та партійної) незалежності та неупередженості голови парламенту. Тому у даному разі актуалізується формування усталеного парламентського звичаю щодо обрання на посаду Голови Верховної Ради України особи, яка не лише відповідає вимогам для зайняття поста глави держави, але й має високий авторитет і морально-ділові якості, юридичну освіту та значний парламентський досвід, а також не займає партійних посад. Це має важливе значення і для ефективності саме парламентської діяльності Голови Верховної Ради України, від чого опосередковано залежить й ефективність самого парламенту та його органів.

Згідно парламентських звичаїв України посаду Голови Верховної Ради України усталено обіймає представник парламентської більшості, а одну чи дві посади його заступників – представники парламентської меншості, що сприяє стабілізації роботи парламенту. При цьому, як ми раніше вже відзначали, відповідно до практики зарубіжних країн в контексті посилення статусу парламентської опозиції актуалізується гарантування їй посади заступника Голови Верховної Ради України [14, с. 36]. Вважаємо, що в умовах політичної нестабільності в Україні дійсно може бути виправданим закріплення такої практики, проте у той же час це не має порушувати вище вже згадану рівність прав народних депутатів України щодо їх участі у керівництві парламентом.

Відмітимо, що згідно ч. 1 ст. 75 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. кандидати на посаду голови парламенту повинні виступати на пленарному засіданні з доповідями щодо програм своєї майбутньої діяльності. В цілому погоджуємось із доцільністю підготовки та проголошення таких програм діяльності, що мало би сприяти передбачуваності, плановірності та цілеспрямованості не тільки сесійної, а і позасесійної діяльності Голови Верховної Ради України. Разом із тим, сьогодні правове та політичне значення програми його діяльності фактично вичерпується її проголошенням підчас виступу кандидата на посаду голови парламенту, тоді як дотримання

та виконання цієї програми у подальшому жодним чином не контролюється. На нашу ж думку, програма діяльності голови парламенту має бути дієвим засобом організації, планування та контролю його роботи, для чого доцільно запровадити щорічне звітування Голови Верховної Ради України на пленарному засіданні парламенту про виконання програми його діяльності, а також чітко закріпити невиконання такої програми як підставу конституційно-правової відповідальності голови парламенту у вигляді його відкликання з посади.

Також зазначимо, що згідно ч. 2 ст. 79 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. попередня підготовка та обговорення кандидатур на посади заступників голови парламенту здійснюються в порядку, передбаченому для обговорення кандидатури на посаду Голови Верховної Ради України. Тобто на кандидатів на посади заступників голови парламенту також формально поширюється вимога виступати з доповіддю щодо програми своєї майбутньої діяльності. Ми не вбачаємо у цьому нагальної потреби, адже заступники голови парламенту не мають власних наперед встановлених самостійних повноважень, які визначаються Головою Верховної Ради України.

У науковій літературі відкликання Голови Верховної Ради України розглядається як крайній захід його конституційно-правової відповідальності, спрямований проти «протиправних дій» голови парламенту, що унеможливають належне виконання ним своїх посадових обов'язків [1, с. 11]. Із викладеним не можна цілком погодитись, адже підстави відкликання Голови Верховної Ради України та його заступників є ширшими. Зокрема згідно ч. 1 ст. 76, ч. 5 ст. 79 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. це прохання голови парламенту (його заступника), його незадовільна робота (у тому числі відсторонення від ведення пленарних засідань три і більше разів протягом однієї чергової сесії), інші обставини, що унеможливають виконання ним своїх обов'язків. Отже, насправді відкликання є загальним механізмом дострокового припинення повноважень голови парламенту та його заступників, що залежно від наявності певних конституційно-правових деліктів може виступати й формою конституційно-правової відповідальності Голови Верховної Ради України та його заступників. При цьому, враховуючи політико-правову природу даних посад, до підстав відповідальності голови парламенту та його заступників обґрунтовано відноситься не тільки вчинення ними саме конкретних протиправних дій, але й загалом незадовільна (навіть з позиції суто політичної доцільності) робота голови парламенту чи його заступника.

Наголосимо, що право Верховної Ради України фактично з будь-якої причини та в будь-який час відкликати з посад голову парламенту та його заступників становить одну з важливих гаран-

тій організації парламентської діяльності. Адже, наприклад, втрата легітимності та довіри з боку більшості депутатського корпусу навряд чи уможливіє ефективну сесійну та позасесійну роботу Голови Верховної Ради України чи його заступника. З огляду на це маємо не погодитись з пропозицією М.І. Стопченко щодо заборони ініціювання питання про відкликання голови парламенту більше ніж один раз протягом однієї чергової сесії [13, с. 12]. При цьому, з позитивного боку слід вказати закріплену ч. 6 ст. 79 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. відсутність потреби обов'язкового перегляду питання про перебування на посадах заступників голови парламенту у разі його власного переобрання. Певною мірою це виступає своєрідною гарантією безперервності функціонування керівництва Верховної Ради України, збереження її інституційної пам'яті та досягнутого парламентського консенсусу щодо фракційного розподілу даних посад.

Варта уваги й визначена ст. 76, 77 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. процедура відкликання голови парламенту з посади. По-перше, у ч. 5 ст. 76 Регламенту слід уточнити наразі невизначені строки підготовки Головою Верховної Ради України звіту про його роботу, що гарантуватиме достатній час для його якісної підготовки. По-друге, процедура відкликання (зادля уникнення її блокування) має враховувати випадки не підготовки головою парламентом свого звіту та/або його відмови від участі у парламентському обговоренні питання про відкликання Голови Верховної Ради України. По-третє, доволі дискусійною вбачається доцільність передбаченого ч. 7 ст. 76 Регламенту утворення тимчасової слідчої комісії для збору чи перевірки інформації, що стосується питання відкликання з посади голови парламенту (але чомусь не його заступників). Дана підстава утворення тимчасової слідчої комісії частково не узгоджується з підставами її утворення, визначеними ч. 2 ст. 4 профільного Закону України від 19.12.2019 р. № 400-IX. А сама діяльність тимчасової слідчої комісії може тривати до одного року, що у такому разі фактично затягуватиме вирішення питання вотуму довіри чи недовіри до голови парламенту.

Зазначимо, що на тимчасово виконуючого обов'язки Президента України Голову Верховної Ради України не поширюються підстави дострокового припинення повноважень глави держави, зокрема усунення з поста в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. За таких підстав має застосовуватись загальний, більш простий механізм відкликання з посади Голови Верховної Ради України. Таким чином, голова парламенту, тимчасово виконуючи обов'язки глави держави, у повному обсязі не наділяється усіма гарантіями статусу Президента України, що пояснюється саме тимчасовим харак-

тером його повноважень до вступу на пост нового Президента України.

Окремого врегулювання потребують випадки дострокового припинення повноважень Головою Верховної Ради України під час тимчасового виконання ним обов'язків Президента України. Оскільки тут йдеться не тільки про відкликання, а і, наприклад, про смерть голови парламенту, для усунення даної прогалини недостатньо заборонити його відкликання з посади на час тимчасового виконання ним обов'язків глави держави. Вважаємо, що у такому разі тимчасове виконання обов'язків Президента України має покладатись на Першого заступника Голови Верховної Ради України, адже він де-юре одночасно набуватиме статус виконувача обов'язків голови парламенту. Хоча де-факто у такому разі для уникнення конфлікту інтересів реальні повноваження Голови Верховної Ради України доцільно було би делегувати іншому його заступнику.

Висновки:

1. Порядок обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України є одним із стрижневих елементів його конституційно-правового статусу, що покликаний забезпечити ефективність, неупередженість та стабільність даного інституту, демократичне управління парламентом і підконтрольність йому Голови Верховної Ради України.

2. Існуючий порядок обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України та його заступників характеризується: конституційною неврегульованістю, фрагментарністю та непередбачуваністю законодавчого регулювання; непрозорістю відбору кандидатур на посади голови парламенту та його заступників при формальній відкритості процедури їх обрання; практикою обрання на посади заступників Голови Верховної Ради України представників парламентської меншості; необмеженістю підстав і часу відкликання голови парламенту при загальній нерозвиненості відповідальності як елементу його конституційно-правового статусу.

3. Пріоритетними напрямками вдосконалення порядку обрання та відкликання з посади Голови Верховної Ради України та його заступників мають бути: 1) конституційне закріплення способу та інших особливостей обрання Голови Верховної Ради України та його заступників, засад і підстав їх відкликання з посад; 2) підвищення рівня політичної культури та відповідальності депутатського корпусу при обранні та відкликанні керівництва парламенту; 3) закріплення процедури таємного голосування при обранні та відкликанні з посад Голови Верховної Ради України та його заступників; 4) формування парламентського звичаю щодо обрання головою парламенту особи, яка відповідає вимогам для зайняття поста глави держави, має високий авторитет і морально-ділові якості та

значний парламентський досвід; 5) гарантування парламентській меншості посади заступника Голови Верховної Ради України; 6) віднесення невиконання програми діяльності голови парламенту до підстав його відкликання з посади; 7) врегулювання порядку та наслідків дострокового припинення повноважень Голови Верховної Ради України під час тимчасового виконання ним обов'язків Президента України; 8) покладення у такому випадку тимчасового виконання обов'язків глави держави на Першого заступника Голови Верховної Ради України з одночасним делегуванням реальних повноважень голови парламенту іншому його заступнику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розвадовський В.І. Правовий статус Голови Верховної Ради України: проблеми правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. 20 с.
2. Стопченко М.І. Конституційно-правова регламентація порядку обрання та відкликання Голови Верховної Ради України та голів парламенту країн Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 19–23.
3. Bergougnous G. *Presiding Officers of National Parliamentary Assemblies: a World Comparative Study*. Geneva: Inter-Parliamentary Union, 1997. 120 p.
4. Linn S., Sobolewski F. *The German Bundestag – Functions and Procedures*. Rheinbreitbach: NDV GmbH & Co. KG, 2015. 154 p. URL: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80080000.pdf>.
5. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 12. Ст. 565.
6. Барабаш Ю.Г. Питання правового статусу голови парламенту (за законодавством європейських країн). *Форум права*. 2006. № 2. С. 22–28.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі про обрання Голови Верховної Ради України від 11.07.2012 № 15-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 56. Ст. 2262.
9. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про обрання Голови Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb15d710-12>.
10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про обрання Голови Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc15d710-12>.
11. Конституция Грузии от 24.08.1995 № 786. *Вестник Парламента Грузии*. 1995. № 31–33. Ст. 668.
12. Ústava Slovenskej republiky z 01.09.1992 № 460/1992. *Sbírka zákonů*. 1992. Částka 92.
13. Стопченко М.І. Конституційно-правовий статус голови парламенту в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015. 20 с.
14. Zozulia O., Zozulia I., Melnychuk S., Luts L. Legal Status of the Parliamentary Opposition in European Countries: Opportunities for Ukraine. *The Lawyer Quarterly*. 2022. № 1. P. 20–36. <https://tlq.ilaw.cas.cz/index.php/tlq/article/download/496/499>.